

Een koffer vol citroenen

Van Hassnae Bouazza verscheen eveneens
bij Ambo|Anthos uitgevers

Arabieren kijken

Meld je aan voor onze nieuwsbrief om op de hoogte te blijven van
de nieuwste boeken van Ambo|Anthos uitgevers via
www.amboanthos.nl/nieuwsbrief.

Hassnae Bouazza

Een koffer vol citroenen

Herinneringen aan mijn moeder

Ambo|Anthos
Amsterdam

ISBN 978 90 263 2654 7

© 2022 Hassnae Bouazza

Deze uitgave kwam tot stand door bemiddeling van

Sebes & Bisseling Literary Agency te Amsterdam

Omslagontwerp Roald Triebels

Omslagillustratie © Nicole Franke/

plainpicture/Hollandse Hoogte

Foto auteur © Ruud Pos

Verspreiding voor België:

Veen Bosch & Keuning uitgevers nv, Antwerpen

Voor

Moeder, bousa hanountje

Vader, we hebben allemaal zoveel aan je te danken

Hafid, mijn hand heeft de jouwe nooit losgelaten

Casablanca Airport

‘Dat is moeder.’ Mijn twee broers, mijn zus en ik zitten naast elkaar te wachten bij de gate op Schiphol tot we kunnen instappen voor onze vlucht. We vliegen via Casablanca naar Oujda. Het toestel uit Casablanca is net geland en terwijl de stoet aangekomen reizigers van Royal Air Maroc Schiphol binnestroomt en hun bagage wordt uitgeladen, kijken we in stilte toe, alleen het geneurie van mijn oudste broer gaat door. Dat doet hij altijd, neuriën, om de stilte te bezweren. Hun hoofden draaien zich om naar links. Een kist met daarop groot de letters HC wordt in het vliegtuig geladen. HC. Human Cargo. Dat moet een vergissing zijn. Fatima Zahra Jellouli is geen menselijke vracht. Ze is mijn moeder. Onze moeder. Een vrolijke, onvermoeibare vrouw. Vlijmscherp, ongenadig grappig, levenslustig, maar ook intens verlegen in vreemd gezelschap. Ik kan mijn beeld van haar, sprankelende ogen, gouden ketting rond de hals met een hartje met klein diamantje erin, altijd glimlachend en in de weer, niet rijmen met de kist met de letters HC. Ook niet met mijn laatste beelden van haar voordat de kist werd gesloten. Maar ik kan dan ook niks meer met elkaar rijmen sinds ze ons onverwacht is ontvallen en we nu

met zijn allen naar Marokko vliegen om haar te begraven. ‘Een plekje vlak bij je vader,’ had ze weleens gezegd, om vervolgens onder mijn protest bedolven te worden. Zolang ze leefde, wilde ik niets horen over de tijd dat ze er niet meer zou zijn. En nu ze niet meer leeft, zit ik hier verdwaasd te wachten op onze vlucht.

Vliegvelden hebben iets onbestemds, iets ambivalents ook. Lang stonden ze voor mij symbool voor het plezier van een vertrek naar een vakantiebestemming of de komst van een dierbare. Aan het einde van iedere zomer haalde ik moeder op van Schiphol na haar zomerverblijf in Marokko. Terwijl de ene na de andere reiziger door de schuifdeuren kwam, wachtte ik ongeduldig tot ik haar kleine gestalte tussen de massa opmerkte, de kar voortduwend met daarop haar koffer. Zodra ze verscheen, verstomde het rumoer om me heen. Eerst haar glimlach zodra ze me zag, daarna een grote lach, gevolgd door zes zoenen en een knuffel. Geen twee zoenen, geen vier, wat standaard is in Marokko, maar zes. Om en om drie op elke wang, als uiting van extra liefde. Ze was weer thuis. Gelukkig.

Op vliegvelden gaat de gejaagdheid van paniekerige reizigers die zich haasten om hun vlucht te halen en de traagheid van wachtende passagiers die niet veel meer kunnen doen dan op hun mobiel staren en veel te dure snacks kopen om de tijd weg te knagen, samen. Lang voordat we kennismaakten met het woord gentrificatie in de grote steden had het al bezit genomen van vliegvelden. Eenheid in vorm, aanbod en smaak. Dat maakt van veel vliegvelden een soort parallel universum, een doolhof van winkels, restaurants en gates met een eigen ritme en dynamiek, waar de een doorheen jaagt en de ander juist vertraagd voorbijkomt. Daartussen bevind ik mij, met

een kluwen van onontwarbare gevoelens en gedachten die ik bijna tegen mijn schedel voel beuken, alsof ze eruit moeten, geen uitweg weten te vinden en heen en weer bonzen in mijn hoofd. Op de heenweg van Schiphol naar Marokko, met mijn broers en mijn zus, overheerst het gevoel van ongeloof. En op de terugweg, tijdens de overstap in Casablanca vanuit Oujda, een gevoel van reddeloosheid. Mensen, stemmen, bewegingen om me heen. En ik sta ertussen. Verloren. In de drukte, hectiek en het rumoer probeer ik me te concentreren en uit te vinden waar ik heen moet.

De beste vliegvelden hebben een autonoom karakter of bieden op zijn minst wat couleur locale zodat je weet waar je bent en kunt proeven dat je thuis ver achter je hebt gelaten of zojuist thuis bent geland. De authentieke accenten van het vliegveld van Casablanca zijn met name de stoffigheid die zo karakteristiek is voor veel Marokkaanse winkels en gebouwen. Het vliegveld lijkt bovendien altijd overvol te zijn en meer mensen op te nemen dan het eigenlijk aankan, waardoor je het gevoel hebt dat het gebouw op knappen staat. De vertrekhal, die door drukte en chaos nogal eens ontmoedigend werkt, kan ik deze keer overslaan, omdat ik uit Oujda kom en direct via de besnorde douaniers naar de gate kan gaan. Mijn vlucht laat nog op zich wachten en dus besluit ik wat rond te lopen met mijn kleine rolkoffer in de hand.

In de terminal zijn meerdere winkels te vinden. De standaard beige betegelde souvenirwinkel met lokale producten en artikelen, een winkel met traditionele Marokkaanse jurken die altijd gesloten lijkt, de onvermijdelijke winkel met grote, veel te dure zakken M&M's en repen Toblerone, sigaretten en wijn die je op elk vliegveld vindt, een restaurant. En Maymana,

een patisseriewinkel met traditionele Marokkaanse koekjes. Ik loop de kleine zaak binnen, kijk naar de uitgestalde waar en loop weer weg.

In die overgrote vissenkom die een vliegveld is, met de enorme ramen, de zon die dwars door het glas in je nek brandt, klinken de stemmen om me heen steeds verder weg. Alles voelt tegelijkertijd trager en sneller. Alsof de mensen zowel in slow motion langs me heen bewegen als versneld, zoals in een time-lapse. Ik sta stil, kijk om me heen en hervind mijn evenwicht wanneer iemand tegen me aan stoot en doorloopt zonder achterom te kijken. Ik zeg niks, roep hem niet na, ik kijk alleen maar voor me uit.

Ik weet niet of het komt door de *ka'ab laghzaal*, de gazellenhoorntjes gevuld met gemalen amandelen, of door de *briouats*, goudbruine driehoekjes gevuld met amandel en gedrenkt in honing, maar ik loop weer terug naar de koekjeswinkel. In die vitrine liggen niet zomaar wat koekjes, realiseer ik me opeens, maar ligt mijn identiteit. Mijn jeugd, mijn ouders, mijn wortels, mijn opvoeding, mijn verleden, mijn gevreesde toekomst. Jarenlang heb ik mijn fluïde, culturele identiteit omarmd. Ik hoefde niet te kiezen, dat was de rijkdom van twee culturen. Maar nu dringt mijn Marokkaanse deel zich naar de voorgrond, of misschien is het afgrond. Ik voel een drukkend gevoel op mijn borst. Ik probeer het opkomende vocht in mijn ogen tegen te houden. Terwijl ik tussen de lichamen van de Franse toeristen voor me de koekjes in de vitrine probeer te bekijken, besef ik dat ik kwijt dreig te raken wat ik als vanzelfsprekend beschouwde. Het voelt alsof hier, in deze te krappe winkel te midden van besluiteloze toeristen die bij elk koekje een uitgebreide uitleg nodig hebben, in het tumult van een onverstaanbare omroepstem en het gekrakeel van voor-

bijrennende en -slenterende reizigers mijn navelstreng nu pas zonder waarschuwing is doorgeknipt. En niemand die het doorheeft. Ik kijk naar beneden, naar mijn buik, en dan om me heen. Iedereen gaat verder met waar hij mee bezig was, de wereld staat niet stil, de vliegtuigen worden niet aan de grond gehouden, de vluchten worden nog altijd omgeroepen, aankopen worden afgerekend, mensen lachen. Niemand kijkt naar me om terwijl ik op dreig te gaan in het gapende gat waar tot voor kort mijn navelstreng zat.

De smaak van ka'ab laghzaal en briouats is heel Marokkaans, met die zoete amandelvulling en de karakteristieke smaak van oranjebloesemwater. De koekjes horen bij recepten die mijn moeder en zus maakten, de smaken waar ik mee ben opgevoed en opgegroeid, voordat de grotere Arabische en internationale keukens ons huis binnenkwamen. Het is de smaak van thuis. Van flarden herinneringen uit de tijd voordat we naar Nederland kwamen, de grond waarop ik op blote voeten rondliep. De lange, hete zomers. Verplichte siësta's. De goûter na de siësta, als de zon eindelijk wat minder heet werd, de rest van de straat uit de middagdut ontwaakte, je de stemmen van kinderen weer buiten hoorde en het gerinkel van koffie- en theepotten de soundtrack van de middag was. De geur van koffie, warme melk en muntthee door elkaar heen, borden die op tafel worden gezet, gezinsleden die een voor een aansluiten.

Het is ook de smaak van opgroeien in Nederland en me anders weten. Me als kind schamen voor mijn anders-zijn, voor mijn vaders abaja, mijn moeders djellaba, gepest worden, de starende blikken van mensen op straat en in de supermarkt, het gefluister en gegniffel, de scheldwoorden. Maar het is ook de geur van onze flat, van zelfgemaakt brood, als klein kind

ongeduldig te heet brood met olijfolie oppeuzelen, vers gestoomde couscous, linzen met kaneel, kip in de oven, kruidig gehakt, maar bovenal de smaak van moeders handen. Die linzen met kaneel heb ik lange tijd versmaad. ‘Armeluiseten uit een andere tijd,’ zei ik smalend. We waren verder, kenden meer, hadden meer. Maar hier, in deze winkel, word ik weer wat ik lang heb weggeduwd. Ik sta met mijn koffer naast me voor de vitrine, inspecteer de koekjes en herinner me hoe ze smaken. De verkoopster spreekt me aan in het Frans, ze vraagt of ze me kan helpen. Ik antwoord in het Marokkaans. Eén doos graag, zeg ik. Ik wijs met mijn vinger aan welke doos ik wil, welke koekjes erin moeten, ik noem ze bij de naam – ik ben geen vreemdeling, de koekjes en ik delen een cultuur, een geschiedenis. Daaruit ben ik voortgekomen, besef ik, dit heeft me gevormd, die koekjes zijn geen koekjes, ze zijn mijn moeder en mijn moeder is onlosmakelijk verbonden met mijn Marokkaanse identiteit. Die geuren en smaken zijn wie ik ben, waar ik vandaan kom en wat ik nu wanhopig wil vasthouden. Het kind op moeders schoot, haar handen die door mijn haren strelen en ik rustig ademend, hopen dat ze niet zal stoppen met strelen terwijl mijn oogleden zwaarder worden.

De avond ervoor was ik nog opgelucht dat ik vroeg op zou moeten voor de ochtendvlucht naar Casablanca om weer naar Nederland te gaan. Oujda zonder mijn moeder was geen Oujda, ik wilde er niet langer zijn. Het is de stad waar ik geboren ben, maar ook de stad waar ik altijd met haar was, nooit zonder haar. Andere steden bezocht ik regelmatig alleen tijdens de vele reizen naar Marokko, maar Oujda was thuis zolang moeder er was. In transit in dit niemandsland dat een vliegveld kan zijn, daagt het me dat het Nederland waar ik weer naartoe ga

vliegen evenmin hetzelfde zal zijn. Mijn thuis is ontdaan van haar kloppende hart, hier en daar. Ik voelde me verweesd in Oujda en zal straks als een wees landen op Schiphol, met een doos koekjes en een koffer vol citroenen.

Alomtegenwoordigheid

Een moeder verliezen voelt als opnieuw geboren worden. Alles verandert en ik moet opnieuw leren lopen, rijden, schoonmaken, koken, ademen, leven, maar nu zonder haar. De tranen na de geboorte luiden een nieuwe toekomst in vol belofte, in de geborgenheid van je familie, de tranen na een overlijden kondigen het onvermijdelijke eind aan, een eenzame finale.

Ik omarm de eenzaamheid. Ik wil alleen zijn. Geen hand op mijn schouder. Geen sussende woorden om mijn tranen te stoppen. Geen bezoek dat me condoleert. Geen telefoontjes. Geen medeleven. Niets. Ik wil niks. Het grote niets, het immens zwarte, alles opslokkende gat van een leven zonder moeder, daar moet ik alleen doorheen. In mijn eentje, zonder lichtpuntjes, bewegwijzering, afslagen, rustpauzes, niets. Ik wil alleen zijn in het donker dat groots aanvoelt en niet te behappen is. Het donker van het verlies, het donker van de eenzaamheid. Zonder zicht op een eind, geen zuchtje wind voor verlichting, geen hand die me begeleidt. Niets. Er is niks anders dan het alles opslokkende niets en dat moet ik, wil ik, in mijn eentje ondergaan. De grillige, eenzame kou, de leegte, de radeloosheid.

Ik zit op de bank in mijn woonkamer. Het licht is uit, de televisie is uit, de telefoon is buiten handbereik. Ik wil geen afleiding, niets om mijn gedachten te verzetten. Geen piepjes of lichtjes op mijn mobiel. Geen beelden op de televisie. Alles is op zwart. Ik zit in totale duisternis en in een stilte die slechts kort onderbroken wordt door de buurman die ik in zijn badkamer hoor, een wc wordt doorgespoeld, het kabaal klinkt door in mijn huis en dan wordt het weer stil. Ik kijk om me heen in het donker, zie de contouren van de meubels in de kamer en staar dan weer voor me uit. Ik heb altijd gedacht dat de band met mijn moeder onverbrekelijk is, dat zelfs de dood ons niet kan scheiden. Dat onze zielen verbonden zullen blijven, in weerwil van de fysieke afstand tussen ons. Kun je eigenlijk wel spreken van een fysieke afstand wanneer iemand overleden is? Wanneer de afstand het aardse overstijgt en het lichaam er niet meer is? Ik moet het anders zeggen. Onze zielen blijven verbonden in weerwil van de afstand tussen ons. Wanneer het lichaam er niet meer is, blijft de geest over. De ziel. Die gaat ergens heen, of misschien blijft die wel bij de dierbaren, om hen gezelschap te houden, te beschermen, te helpen. De gedachte dat de dood ook het definitieve einde betekent, vind ik onverteerbaar. Het enige wat de dood betekenis geeft, is de belofte, of op zijn minst de hoop, dat de liefde op een andere manier voortleeft en de verbondenheid in een andere vorm blijft bestaan. Minder tastbaar, ik zal haar huid niet meer tegen mijn lippen voelen, haar niet meer kunnen omhelzen, maar net zo sterk. Sterker zelfs, omdat haar lichamelijke afwezigheid haar geestelijke aanwezigheid intensiveert, alomtegenwoordig maakt. Ze is overal, iedere seconde van mijn gedachten. Ik zie haar overal, in elk bord dat ik pak, in iedere kop thee die ik inschenk, in de schamele happen eten waartoe ik mezelf dwing.

En nu, op de bank in het donker, hoop ik haar stem te horen. Zal ik haar voelen als ik me stilhou en me op haar concentreer? Zal ze contact met me maken? Kleine tekens geven? In mijn dromen verschijnen? En hoe zit het met mijn zussen en broers? Als moeder bij mij is, kan ze niet bij hen zijn. Haar voor mezelf houden, zou egoïstisch zijn. Kan ze op meerdere plekken tegelijk zijn? Is het mogelijk dat de ziel zich op een andere manier verplaatst, zich anders verhoudt tot het aardse, en dat moeder tegelijk bij al haar kinderen kan zijn? Ik ben er tot nu altijd van overtuigd geweest dat onze band onsterfelijk is, dat we een manier zouden vinden om door te gaan, maar wat als ik me vergis? Wat als ik er nu echt alleen voor sta? Wat als ik het al die jaren mis had en de dood ook echt het einde betekent? Niet alleen van haar leven, maar ook van ons samen. Met die mogelijkheid heb ik nooit rekening willen houden en nu doemt die vraag, dat angstbeeld, op als een monster in het donker.

Ik voel mijn ogen vollopen. De druk die ik op mijn borst voel komt er als een pijnlijke, luide, lelijke schreeuw uit. 'Ma?' roep ik om me heen. 'Ik kan niet zonder je.' Ik leun met de zijkant van mijn lichaam en mijn linkerwang tegen de rug van de bank en begin onbedaarlijk te huilen. Hard en schokkerig. Ik druk de helft van mijn gezicht steviger tegen de zachte bank aan, ik voel mijn gezicht nat worden, de stof van de bank nat worden. Mijn haren plakken tegen mijn natte wang aan. Ik huil hard, roep haar naam. 'Ik kan het niet. Ik kan niet.'

Opeens voel ik koele lucht op mijn rechterwang, alsof iemand zacht op mijn wang blaast. Ik verstar. Mijn gehuil stopt en ik blijf stilzitten, mijn linkerwang nog tegen de bank. Ik wacht ademloos. Misschien voel ik het zo weer. Ik ga rechtop zitten, ik haal de haren uit mijn gezicht, maar laat mijn natte gezicht ongemoeid, ik droog mijn tranen niet. Ik wacht af.

Ik heb het me niet ingebeeld, ik voelde iets op mijn wang.

‘Ma?’

Stilte.

Ik kijk om me heen.

Stilte.

‘Ben je hier?’

Stilte.

‘Hanountje?’

Ontmoederd

Woorden zijn net zandkorrels, ze lijken allemaal op elkaar en glippen tussen mijn vingers door als ik ze probeer te vangen om mijn gedachten te verwoorden en de rauwe pijn die ik voel te beschrijven. Elk handje woorden dat ik opschrijf, zie ik weer verdwijnen. Ze zijn ruw. Schuren. Ze doen me pijn en zitten me dwars. Als ik op de bank voor me uit staar, schiet me af en toe een woord te binnen, als een zandkorrel die ik opeens tussen mijn tenen of vingers ontwaar en waar ik meteen vanaf moet. Ik besluit te gaan schrijven, om alles van onze laatste dagen samen vast te leggen. Ik wil zo veel mogelijk momenten, beelden, gesprekken, ervaringen, gedeelde pleziertjes noteren, om haar zo dicht mogelijk bij me te houden. Om ons, wat wij zijn, wat wij hebben en delen, niet kwijt te raken. Ik hou vast aan de tegenwoordige tijd, het valt me zwaar nu al in de verleden tijd over moeder te praten en schrijven. Als ik dat doe, ga ik mee in de brute, opgelegde breuklijn tussen leven en dood, tussen vandaag en gisteren. Ik wil moeder nog zo lang als mogelijk is levend houden en daar hoort bij dat ik over haar in de tegenwoordige tijd denk, praat en schrijf. De gewoonte om direct na iemands overlijden in de verleden tijd te praten vergroot

de pijn, maakt het afscheid definitief, terwijl ik nog niet zover ben om me daarbij neer te leggen.

Stel je voor dat moeder toch weer wakker wordt, dat de artsen zich vergissen, dat haar hart gewoon nog klopt en ze haar adem hervindt? ‘Dacht je dat je van me af was?’ Ik hoor het moeder zeggen op haar spottende toon. Ze heeft kauwgum in haar mond, pakt met haar rechterhand haar hangertje vast en trekt met haar linker de ketting goed, zodat het slot van haar ketting weer achter in haar nek hangt en het hartje midden op haar hals. ‘Ik ben er nog, hoor.’

Ik zit aan mijn tafel achter de laptop en staar naar het weiland waar drie hazen heen en weer achter elkaar aan rennen. Zij zijn wel vrolijk, denk ik jaloers, zich onbewust van de drama's die zich afspelen in de huizen tegenover het veld waar ze rondspringen. Zij weten niet dat ik hier zit, naar ze kijk en dan weer naar het witte scherm op mijn laptop. Ik begin te schrijven. Eerst minutieus de herinneringen van de laatste dagen en week, daarna ga ik verder terug in de tijd. Ik wil zo veel mogelijk vastleggen voor wanneer mijn geheugen me in de steek laat. Herinneringen vervormen met de tijd en ik wil alles zo precies mogelijk opschrijven, zodat haar letterlijke woorden, een blik of handeling, minder kwetsbaar worden voor de tijd. Voor een buitenstaander nietszeggend, maar voor mij zijn het wezenlijke herinneringen die ik eerst aarzelend en daarna steeds koortsachtiger opschrijf om ze nooit meer kwijt te raken, zoals de herinneringen aan onze autoreis naar Dijon waar we bij haar broer logeerden voor de bruiloft van zijn zoon. Moeder was de eregast op de bruiloft. Als oudere zus van haar broer en tante van mijn neef werd ze op handen gedragen en steeds erbij gehaald om op de foto te gaan. Ik laat het bestand even en zoek de map met foto's van Dijon. Moeder staat er wat

verlegen bij, ze is niet gewend aan zoveel aandacht, maar ondergaat het gelaten. We bleven nog een extra dag na de bruiloft en reden samen terug met tassen vol boodschappen van de Carrefour en allerlei broodjes en lekkers voor onderweg.

De rit duurt zeven uur, vanuit Dijon noordwaarts richting Nancy, langs weidse uitzichten, bergen, enorme bruggen over brede rivieren, via pittoreske steden als Metz – ‘Zullen we de afslag nemen en de stad verkennen?’ ‘Nee, rij maar door, we moeten nog een eind.’ – dichtbeboste stukken Luxemburg en België. Wanneer we voor Brussel in de file terechtkomen, Brussel en file lijkt een wetmatigheid, licht het olielampje op.

Ik toets een tankstation in op de TomTom en volg de aanwijzingen van de vrouwelijke computerstem. We nemen een afslag, komen op een industrieterrein en rijden door. ‘Bestemming aan uw linkerkant.’ Maar aan de linkerkant is er geen pompstation. Ik besluit een alternatief te zoeken en volg weer de aanwijzingen. Weer niets. En weer niets. ‘Wat is dit voor shitding,’ roep ik geërgerd. Na talloze nutteloze rondjes, ben ik het spuugzat en smijt het ding weg.

‘Jeeeeeh,’ is het enige wat moeder zegt, terwijl ze stil naast me blijft zitten en haar hoofd afkeurend schudt.

‘Dat mens moet haar bek houden,’ zeg ik over de navigatie en ik besluit de snelweg op te gaan in de hoop gauw een tankstation tegen te komen.

‘Ze is gek,’ hoor ik haar mijn zus aan de telefoon vertellen als we weer thuis zijn. ‘Ze zei dat dat apparaat haar bek moest houden.’

Hoe schrijf je over wat niet in woorden te vangen is. Of wat al zo vaak beschreven is dat je alleen in hopeloos uitgekauw-